

# **AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI**

*Əlyazması hüququnda*

## **İSLAMDA VƏRƏSƏLİK HÜQUQU (HƏNƏFİ MƏZHƏBİ ƏSASINDA)**

İxtisas: 7213.01 – Dinşünaslıq

Elm sahəsi: Fəlsəfə

İddiaçı: **Aliyə Samir qızı Mürsəlova**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi  
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

### **AVTOREFERATI**

**Bakı – 2021**

Dissetasiya işi Azərbaycan Respublikası təhsil Nazirliyi Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsinin "İslam elmləri" kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbərlər:

Akademik

**Vasim Məmmədəli oğlu Məmmədəliyev**

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Mübariz Məhəmmədəli oğlu Camalov**

Rəsmi opponentlər:

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**Sakit Yəhya oğlu Hüseynov**

Fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Rübabə Bahadır qızı Şirinova**

İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Səbinə Həmid qızı Mirzəyeva**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03–Birdəfəlik Dissertasiya Şurası

Dissertasiya şurasının sədri: Fəlsəfə elmləri doktoru, dosent  
**Zəkiyyə Ağababa qızı Əbilova**

Dissertasiya şurasının elmi katibi: İlahiyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent  
**Məmmədəli Allahverdi oğlu Babaşlı**

Elmi seminarın sədri: Fəlsəfə elmləri doktoru, professor  
**Əsədulla Cuci oğlu Qurbanov**

## İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

**Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi.** Azərbaycan tarixən müxtəlif millətlərin, dinlərin və böyük mədəniyyətlərin qarşılaşdığı ölkə olmuşdur. Yerləşdiyi təbii-coğrafi ərazi daim böyük imperiyaların diqqətini özünə cəlb etmiş, onların maraqlarının toqquşmasına gətirib çıxarmış, nəticədə, Azərbaycan müxtəlif vaxtlarda fərqli imperiyaların tabeliyinə keçmişdir. Həmin imperiyalardan biri də Azərbaycanı dörd əsrə yaxın öz əsarəti altında saxlamış Ərəb xilafəti olmuşdur. Güclü iradəyə malik Azərbaycan xalqı işğalçılara qarşı mübarizə aparmaqla yanaşı, müəyyən mənada müxtəlif mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalsa da, öz zəngin mədəniyyəti ilə yadelliləri təsirləndirmişdir. Belə ki, Azərbaycan xalqı ümumi olaraq dini elmlərin, xüsusilə də fəh elminin öyrənilməsində və inkişaf etdirilməsində əhəmiyyətli rol oynamaqla, İslam mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir.

Azərbaycan VIII əsrin 30-cu illərində tamamilə Ərəb xilafətinin tərkibinə daxil edilmiş və bu onun iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Xilafətin inkişaf etməsi ilə hüquqi münasibətlər də formalaşırdı. İslam dinini qəbul etmiş Azərbaycan xalqı İslam elmlərinin bütün sahələrində olduğu kimi, fəh sahəsində də görkəmli alimlər yetişdirmişdir. Onlardan Əbu Abdullah Müqəddəsi (X əsr), Əbu Səid Əhməd Hüseyn oğlu Bərdəi (...-929), Əbu Bəkr Məhəmməd Abdulla oğlu Əbhəri (902-986), Yəqub Musa oğlu Ərdəbili (...-991) və digər alimlərin adlarına bir sıra mənbələrdə rast gəlmək mümkündür. Eyni zamanda, XI-XII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Miyanəcilər nəslindən olan dövrünün məşhur fəqihi Əbülhəsən Əli Həsən oğlu Miyanəcinin (...-1079) və onun oğlu – Həmədan şəhərinin qazısı Əbu Bəkr Məhəmməd Miyanəcinin adlarını çəkə bilərik.

XIII-XIV əsrlərdə hüquq məktəblərindən Marağada hənəfiliyin, Naxçıvanda şafiiiliyin yayılması diqqəti cəlb edir. Azərbaycan torpaqlarında XV-XVI əsrlərdə Qaraqoyunlular, daha sonra Ağqoyunlular və Səfəvilər sülaləsi hakim olur. Bu dövrdə həm hənəfi, həm də cəfəri hüquq məktəblərinin alimləri yaşayıb-yaratmışlar. Bu dövrün fəqihlərindən Mühyiddin Məhəmməd oğlu Bərdəini (...-1521)

və Əhməd Məhəmməd oğlu Ərdəbilini (...-1585) qeyd etmək olar. Şah Abbasla osmanlılar arasında XVII-XVIII əsrlərdə baş verən müharibələrin nəticəsi olaraq torpaqlarımızın bölünməsinə və rus ordusunun buraya hücumlarını müşahidə edirik. Rəsmi dil əvvəl osmanlı ləhcəsi, sonra fars dili oldu, ərəb dilindən yalnız dini və elmi sahələrdə istifadə olunurdu. Azərbaycan xanlıqlarında şəriət məhkəmələri mühüm rol oynayır, fəqihlər hakim təbəqə sayılırdı. Naxçıvan, Abşeron, Gəncə, Lənkəran bölgələrində şiə, Quba, Şamaxı, Qarabağ ərazilərində sünni məzhəbi üstünlük təşkil edirdi. XIX əsrdən başlayaraq, xanlıqlar bir-bir Çar Rusiyasının himayəsi altına keçdi və bu da istər-istəməz mədəni həyata öz təsirini göstərdi. İctimai-siyasi şəraitin dəyişməsi və Avropa tipli mədəniyyətin nüfuz dairəsinin genişlənməsi dini elmləri tənəzzülə uğrattı. Sonradan, sovet hakimiyyətinin gəlişi və dini təfəkkürün qadağan olunması nəticəsində dini təhsil tamamilə ləğv olundu. 1927-ci ildə Qafqazda bütün vəqflər bağlandı, şəriət məhkəmələri ləğv olundu, tanınmış din alimlərinə qarşı repressiyalar başlandı.

Sovet hakimiyyəti illərində rejim məqsədyönlü siyasət apararaq, xalqımızı milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşdırmağa çalışsa da, buna tam nail ola bilmədi. Tabeliyində olan xalqlara, o cümlədən Azərbaycan xalqına sahib olduğu dini inancı unutturmağa çalışmış, bu baxımdan dini ədəbiyyatlar məhv edilmiş, məscidlər dağıdılmış, yaxud anbarlara çevrilmiş, savadlı din xadimləri ya güllələnmiş, ya da sürgünə göndərilmişdir.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra yaranmış bu boşluqdan istifadə etmək məqsədilə ölkəyə daxil olan radikal dini cərəyanların qarşısını almaq, xalqın dini baxımdan düzgün şəkildə maariflənməsini və bunu həyata keçirəcək yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etmək istiqamətində dövlət rəhbərliyi lazımi tədbirlər görmüşdür. İstər 1993-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin tərkibində İlahiyyat fakültəsinin fəaliyyətə başlaması və 2018-ci ildə Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu yaradılaraq, fakültənin onun strukturuna daxil edilməsi, istərsə də 2001-ci ildə Dini Qurumlarla iş üzrə Dövlət Komitəsinin, 2017-ci ildə isə Mənəvi Dəyərlərin Təbliği Fondunun yaradılması sözügedən tədbirlərdəndir. Bundan başqa, dindarların sərbəst şəkildə ibadət edə bilmələri üçün

həm dağıdılmış məscidlər bərpa olunur, həm də yeni irihəcmli, özündə milli-memarlıq üslubunu əks etdirən məscidlər inşa edilir. Bir sözlə, ölkədə dövlət-din münasibətləri daim ölkə rəhbərliyi tərəfindən diqqətdə saxlanılır, siyasi və mənəvi müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsində mühüm addımlar atılır. Belə olan şəraitdə ümumi olaraq İslam elmlərini, xüsusilə də İslam hüququnda vərəsəlik sistemini tədqiq etmək olduqca aktual hesab edilə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, ölkə rəhbərliyi xalqın öz mənəvi köklərinə, islami dəyərlərinə qayıtması üçün geniş imkanlar yaratmışdır. Xalqın dini baxımdan maarifləndirilməsi üçün paytaxtda və bölgələrdə dini-elmi konfranslar təşkil edilir, mətbuatda dini-elmi məqalələr nəşr olunur, radio və televiziya da dini mövzularda verilişlər yayımlanır. Bəzi dini ədəbiyyatlar tərcümə olunur, eyni zamanda, yenisi yazılır. Tədqiqatları nəinki Azərbaycanda, hətta bütün dünyada qaynaq əsərlərdən hesab olunan mərhum akademiklərimiz Z.M.Bünyadov və V.M.Məmmədəliyevin müfəssəl tərcüməsi başda olmaqla [3], digər müəlliflər tərəfindən də Qurani-Kərim tərcümə edilmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, istər Ana dilində, istərsə də müxtəlif dillərdə xeyli dini və elmi ədəbiyyat oxuculara təqdim olunur.

Ölkəmizdə İslam elmlərinin, demək olar ki, bütün sahələrinə, o cümlədən İslam hüququna aid bəzi əsərlər tərcümə olunmuş və az sayda olsa da, yeniləri yazılmışdır. Türkiyənin tanınmış İslam hüquqçuları Mehmet Akif Aydın, Celal Erbay, Fahrettin Atar, Rahmi Yaran, Saffet Köse, Bilal Aybakan, Abdullah Kahraman və azərbaycanlı alim, dosent Mübariz Camalovun birlikdə yazdıqları “İslam hüququ” kitabı [2] İslam hüquq sistemini tam əhatə edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab öz spesifikliyi ilə seçilir. Kitabın spesifikliyi onun Azərbaycandakı dini mühit və müasir dövr nəzərə alınmaqla, İslam hüquq sistemindəki bütün məsələlərin hüquq məktəblərinə görə müqayisəli şəkildə yazılmasıdır. Belə ki, əsərdə İslam hüquq tarixi, imamət, şəxsin hüququ, əşya hüququ, İslam ailə hüququ, miras hüququ, İslam mühakimə hüququnun əsasları, cəza hüququ və borclar hüququ kimi mövzularda hənəfilik, cəfərilik və şafilik kimi İslam hüquq məktəblərinin görüşləri müqayisəli və obyektiv şəkildə öz əksini tapmışdır.

Dosent Mübariz Camalovun “İslam iqtisadiyyatı” kitabı [5] İslam dininin iqtisadi məsələlərə münasibətini müasir dövrə uyğun şəkildə tədqiq edən əsərlərdən biridir. Əsərdə İslamda çalışma və əməyin əhəmiyyəti, halal qazanc, ticarət əxlaqı, mal mübadiləsinin əsasları, ticarətdə qazanc həddi və pul qazanmaq kimi İslam iqtisadiyyatının əsas prinsipləri haqqında məlumat verilmişdir. Habelə əsərdə müqavilə nəzəriyyələri, İslam əmək hüququ, zəkat, xüms və sədəqə anlayışları müasir dövrün tələblərinə uyğun şəkildə müzakirə obyektinə çevrilmişdir.

Dosent Səbinə Mirzəyevanın “İslamda ailə anlayışı, onun hüquqi nəticələri” [13] adlı dərs vəsaiti İslam ailə hüququna həsr olunmuşdur. Əsərdə İslamda ailə və onun hüquqi aspektləri, həmçinin İslam hüququnun ailədaxili xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir.

İslam hüququ ilə bağlı ölkəmizdə bir neçə dissertasiya işi də müdafiə olunmuşdur. 1995-ci ildə Zəkiyyə Ağababa qızı Əbilova tərəfindən Əbülqasım Mühəqqiq Hillinin “Şəraiul-İslam fi məsailil-halal vəl-haram” əsəri cəfəri məzhəbinin əsas qaynaqlarından biri kimi” mövzusunda dissertasiya müdafiə edilmişdir [15]. 2002-ci ildə isə Səbinə Əsgər qızı Nemətzadə Əbülqasım Mühəqqiq Hillinin “İrşadul-əhzan ilə əhkamil-iman əsərinin fiqh tarixində yeri” mövzusunda yazmış olduğu dissertasiya işini müdafiə etmişdir [12]. 2007-ci ildə Səbinə Həmid qızı Mirzəyeva “İslamda uşaq hüququ” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə etmişdir [14]. 2011-ci ildə Nizaməddin Vahid oğlu Əhmədov tərəfindən “İslam hüququnun əsas qaynaqları (hənəfi hüquq məktəbi üzrə)” dissertasiya işi müdafiə olunmuşdur [8]. 2015-cü ildə isə Rübabə Bahadır qızı Şirinova “Yusif Dövlətoğlu və onun “Mənzum fiqh” əsəri hənəfilik tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi” mövzusunda yazmış olduğu dissertasiya işini müdafiə etmişdir [10].

Göründüyü kimi, İslam hüququ ilə bağlı bir neçə dissertasiya işi müdafiə olunsada, vərəsəlik hüququ mövzusunamüraciət edilməmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq qeyd etmək istərdik ki, İslamda vərəsəlik hüququna həsr olunmuş bu tədqiqatın mövzusu çox aktualdır və inanırıq ki, bu tədqiqat işi ölkəmizdə bir daha İslam hüququnda vərəsəlik mövzusunamüraciət edən hər kəs üçün mənbə

təşkil edəcək.

**Tədqiqatın obyektı və predmeti.** Tədqiqatın obyektı tarixi, nəzəri və metodoloji baxımdan İslamda vərəsəlik hüququdur. Vərəsəlik hüququ ölən insanın geridə qoyub-getdiyi maldan varislərə düşən payı və paylarla əlaqəli hesablamaları öyrənən elmdir. Tədqiqatın predmeti isə xüsusilə İslamda böyük hüquq məktəblərindən olan hənəfi məzhəbi əsasında vərəsəlik hüququnu – vərəsəliyin şərtləri, vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəbləri, vərəsəliyə mane olan halları, mirasın varislər arasında bölgüsü və onların paylarını riyazi hesablamalar aparmaqla müəyyən etmək, kişi ilə qadının paylarının fərqli olmasının səbəblərini Qurani-Kərimin ayələri və Peyğəmbərdən nəql olunan hədislərlə əsaslandırmaqdır.

**Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri.** Bu tədqiqat işinin əsas məqsədi İslamda vərəsəlik hüququnu hənəfi məzhəbi əsasında tədqiq etməkdir. Bu baxımdan mövzunun spesifikliyini nəzərə alaraq, öncə vərəsəlik hüququnun tarixini və mənbələrini, vərəsəlik hüququnu öyrənmənin əhəmiyyətini, vərəsəliklə bağlı terminləri izah etmək, vərəsəliyin rüknləri və şərtləri, vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəbləri (nikah, nəsəb, vələ, beytül-mal), eyni zamanda, vərəsəliyə mane olan halları (qətl, din fərqi, ölkə fərqi, köləlik), həmçinin mirasın varislər arasında bölgüsü və onların paylarını müəyyən edərək cədvəllər üzərində təsvir etmək, kişi ilə qadının paylarının fərqli olmasının səbəblərini, vərəsəliyə dair ixtilafli məsələləri araşdırmaq başlıca məqsəddir. Bundan başqa, bəzi Qərb şərqşünaslarının Qurandakı miras bölgüsünün düzgün olmadığına dair irəli sürdükləri iddiaların əsassız olduğunu da sübut etmək əsas vəzifələrdəndir.

**Tədqiqat metodları.** Tədqiqatın metodoloji əsaslarının formalaşmasında tədqiqatın predmeti ilə bağlı mənbələr üzərində ənənəvi mənbəşünaslıq metodologiyasından, tipoloji təhlil üsulundan istifadə edilmişdir. Tədqiqatda mətn təhlili və analiz, müşahidə, təsnifat, anlama, açıqlama və izahetmə kimi humanitar elmlərin əsas tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Bununla birlikdə dissertasiya işinin gedişində multidissiplinar metoddan istifadə olunmuş, fiqh üsulu ilə yanaşı, ilahiyyatın təfsir, hədisşünaslıq, İslam tarixi kimi sahələrinin metod və nəzəriyyələrinə istinad olunmuşdur.

**Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar.** Bu dissertasiya işinin müdafiyyə təqdim etdiyi əsas müddəalarına hənəfi məzhəbi əsasında vərəsəlik hüququnu – vərəsəliyin şərtlərini, vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəbləri, vərəsəliyə mane olan halları tədqiq etmək, mirasın varislər arasında bölgüsünü və onların paylarını riyazi hesablamalar aparmaqla müəyyən etmək, kişi ilə qadının paylarının fərqli olmasının səbəblərini Qurani-Kərimdə keçən ayələr və Peyğəmbərdən nəql olunan hədislərlə əsaslandırmaq daxildir.

**Tədqiqatın elmi yeniliyi.** Mövzu Azərbaycanda dinşünaslıq və islamşünaslıq sahəsində ilk dəfə olaraq tədqiq olunur. Burada mövzunun işlənməsinə zəmin yaratmaq məqsədilə vərəsəlik hüququnun tarixi həm İslama qədər olan, həm də İslam dövrü araşdırılır, vərəsəlik hüququnun mənbələri, vərəsəlik hüququnu öyrənmənin əhəmiyyəti, vərəsəliklə bağlı terminlər izah olunur, vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəblər, vərəsəliyə mane olan hallar, vərəsəliyin şərtləri, həmçinin mirasın varislər arasında bölgüsü və kişi ilə qadının paylarının fərqli olmasının səbəbləri, vərəsəliyə dair ixtilafli məsələlər və tənqidlər araşdırılır. Mirasın varislər arasında bölgüsü aparılarkən onlara düşən paylar cədvəllərdə təsvir olunur.

**Tədqiqat işinin nəzəri və praktik əhəmiyyəti.** Şübhəsiz, bütün İslam elmlərinin, eyni zamanda, İslam hüququnun mənbəyi Qurani-Kərimdir. İslam hüququnda şəri qaydaların əsasını Qurani-Kərimlə Peyğəmbərin sünnəsi, o cümlədən, müctəhidlərin və fəqihlərin ictihadları, yəni qiyas, istihsan, istishab, məsəlihi-mürsələ və s. təşkil edir. Bu tədqiqat işi İslam vərəsəlik hüququna aid şəri qaydaların toplusu olduğu üçün dini həyatını şəri qaydalar əsasında tənzimləməyə çalışan dindarlar tərəfindən istifadə oluna bilər.

Bundan əlavə, dissertasiya işindən elmi tədqiqatlarda, universitetlərin ilahiyyat fakültələrində İslam hüququ və Fiqh üsulu fənlərinin tədrisində, xüsusi kursların keçirilməsində, dərsliklərin yazılmasında, mühazirələrin oxunmasında və məşğələlərdə istifadə oluna bilər.

**Tədqiqatın aprobeiasiyası və tətbiqi.** Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat fakültəsinin İslam elmləri kafedrasında hazırlanmış, geniş müzakirə olunaraq, müdafiyyə layiq görülmüşdür. Dissertasiyanın əsas müddəaları BDU İlahiyyat fakültəsinin elmi

məcmuələrində, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin “Dövlət və Din” ictimai fikir toplusunda, akademik Vasim Məmmədaliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda respublika elmi konfransının materiallarında, doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII respublika elmi konfransının materiallarında və Azərbaycan şərqşünaslıq elminin inkişaf yolları, akademik V.M.Məmmədaliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materiallarında, Türkiyə və Ukraynada nəşr olunmuşdur.

**Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.** Bakı Dövlət Universitetinin İlahiyyat fakültəsi, İslam elmləri kafedrası.

**Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi:** Giriş 14178; I fəsil 61097; II fəsil 81050; III fəsil 55556 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 214587 işarədən ibarətdir.

## **DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU**

Aliyə Samir qızı Mürsəlova tərəfindən hazırlanan dissertasiya işinin giriş qisminə mövzunun aktuallığı və tədqiqatın yeniliyi bütün təfərrüatı ilə əsaslandırılmışdır. Bir sözlə dissertasiya işinin giriş hissəsində işin obyektı göstərilərək məqsəd və vəzifələr təyin edilir, onun mənbə və qaynaqları müəyyənləşdirilir, mövzunun öyrənilmə səviyyəsi araşdırılır, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılır və dissertasiyanın aprobasiyası, quruluşu şərh olunur.

**Dissertasiyanın I fəslı “İslamda vərəsəlik hüququnun əsasları”** adlanır və doqquz bölmədən ibarətdir. Birinci fəsil vərəsəliyin yaranma tarixi,<sup>1</sup> vərəsəlik hüququnun mənbələri, vərəsəlik hüququnu öyrənmənin əhəmiyyəti,<sup>2</sup> vərəsəliyə aid terminlərin lüğəvi və terminoloji mənaları, vərəsəliyin tərifi və

---

<sup>1</sup> “Vərəsəlik hüququnun tarixi barədə”, Dövlət və Din № 8(37), Bakı, 2015, s. 24-29

<sup>2</sup> “İslam hüququnda və Azərbaycan Qanunvericiliyində vərəsəlik və onu öyrənmənin əhəmiyyəti”, Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2013, s. 291-294

hökmü,<sup>3</sup> vərəsəlik hüququnun rüknləri, vərəsəliyin şərtləri, vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəblər, vərəsəliyə mane olan hallar adlı doqquz bölümdən ibarətdir.

Məlumdur ki, İslam dini ərəblərə bədəvi həyat şəraitində yaşadığı bir mühitdə, yazma-oxuma bilmədiyi, məktəblərin və mədrəsələrin mövcud olmadığı bir dövrdə gəlmişdir. Onlar bütün elmləri nəsildən-nəslə şifahi şəkildə öyrənib, bilikləri hafizələrində əzbər saxlayırdılar.<sup>4</sup> Şəri hökmlər ərəblərə pozularaq nəsx olunmuş şəkildə İsmail və İbrahim dinindən gəlmişdir.<sup>5</sup> Ərəblərin ümumi hökmləri olmadığı kimi, şəri və qəza məhkəmələri də yox idi. Onlar arasında bir mübahisə, yaxud münaqişə baş verdikdə, qəbilə başçısına və ya kahinə müraciət olunur, qanunların yerinə örf, adət və ənənəyə görə hökm verərdilər.<sup>6</sup> Hökmün icrası üçün də müəyyən üsul mövcud deyildi, əksər hallarda andıçmə, qarşılıqlı lənətləmə, ulduz falı və s. kimi primitiv üsullardan istifadə olunurdu. Bu zaman hökmverənin və ya haqq sahibinin nüfuzu böyük rol oynayırdı.<sup>7</sup> Həmin dövrdə güclü olan haqlı çıxdığı üçün ədalətdən danışmaq qeyri-mümkündür. Cahiliyyə dövründə ərəblər miras bölgüsündə Sami ümmətinin hökmlərindən istifadə edirdilər. Bu hökmlər qız övladları, ana, həyat yoldaşları və bacılardan yan keçirdi, yəni miras bölgüsündə qadınlara pay ayrılırdı. Bədəvi ərəblərdə qan qohumluğundan asılı olmayaraq, istədikləri adamlara mallarından istədikləri qədər vəsiyyəət edə bilərdilər. Ölənin böyük oğulları varis sayılırdı. Qadınlar, qızlar və silah tuta bilməyən oğlan uşaqları belə varis ola bilməzdilər.<sup>8</sup> Murisin böyük oğulları yoxdursa, onun qardaşı, əmisi, əmisi uşaqları və s. kişi

---

<sup>3</sup> “Наследственное право в Авраамических религиях”, Актуальные проблемы философии и социологии Научно-практический журнал. Выпуск № 14, Украина, 2016, стр. 74-77

<sup>4</sup> سيد محمد بن الحسن الحجوى النعالي. الفكر السامى في تاريخالفقه فاس: مطبعة ادارة المعارف السلامى، الرباط، ١٩١٨، ج 1، ص 3

<sup>5</sup> سيد محمد بن الحسن الحجوى النعالي. الفكر السامى في تاريخالفقه السلامى، الرباط، فاس: مطبعة ادارة المعارف، ١٩١٨، ج 1، ص 4

<sup>6</sup> Joseph. Schacht. İslam hukukuna giriş. Trc. Dağ. Mehmet. Şener Abdülkadir. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Yayınları, 1986, s. 17-21

<sup>7</sup> Karaman. Hayreddin. İslam Hukuku Tarihi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 43

<sup>8</sup> “Əhli sünne və imamiyyə məzhəbinə görə qızın övladlarının varisliyi”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 24, 2015, s. 139-145

qohumları varis hesab olunurdu. Bundan əlavə, övladlıq, qardaşlıq və ya miras müqaviləsi bağlamaqla da varis olmaq mümkün idi.<sup>9</sup>

Qurani-Kərimin nazil olduqdan və İslam dini yayıldıqdan sonra, xətalər və səhvlərlə dolu görüşlər Cahiliyyə dövründə qaldı. Hicrətin III ilində (m. 625) Uhud savaşından sonra ənsardan Səd ibn ər-Rəbinin həyat yoldaşı Peyğəmbərin yanına gələrək deyir: *“Ya Rəsulullah, bu iki qız, Uhudda şəhid olan Sədin qızlarıdır, əmiləri bu ikisinin malını əllərindən aldı”*. Peyğəmbər buyurur: *“Bu mövzuda Allah hökmünü verəcəkdir”*. Bu səbəbdən, Qurani-Kərimin “ən-Nisa” surəsinin 11-12-ci ayələri nazil olur. Peyğəmbərimiz uşaqların əmilərini çağırıdır, buyurur: *“Sədin iki qızına mirasın üçdəikisini ver, analarına səkkizdəbir ver, qalan mal da sənin haqqındır”*.<sup>10</sup> Hökmlərlə bağlı ayələrin nazil olması ilə hüquq sistemi meydana gəldi. Bu sahə ilə məşğul olanlara fəqihlər deyilirdi. Fəqih dövlət qanunlarını bilən, İslam və digər dinlərin hüququ ilə fərdi və ümumi şəkildə məşğul olan şəxs idi. Beləliklə, Roma və Fars qanunları unuduldu.<sup>11</sup>

Bütün İslam elmlərinin, eyni zamanda İslam hüququnun ilk və əsas mənbəyi Qurani-Kərimdir.<sup>12</sup> Qurani-Kərimdə mövcud olan üç ayə İslam miras hüququnun təməl ölçü və əsaslarını müəyyən etməkdədir.<sup>13</sup> Miras hüququnda vərəsəlik bölgüsü ilə bağlı başlıca hökmlər “ən-Nisa” surəsinin 11, 12 və 176-cı ayələrində geniş şəkildə izah olunur. Həmin surənin 7-ci ayəsində mirasın ümumi qiymətləndirilməsindən və ədalətli bölgüdən söhbət açılır. Surənin 11 və 12-ci ayələrində təfəssilatlı pay bölgüsündən bəhs olunur.

<sup>9</sup> Karaman. Hayreddin. İslam Hukuku Tarihi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 43

<sup>10</sup> Tirmizi. Sünen-i Tirmizi tercemesi. Tərc. Abdullah Parlıyan. Konya: Adım Matbaacılık, 2004, c. II, s. 187; Ahmet ibn Hanbel. Müsnəd. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, c. III, s. 352; Karaman. Hayreddin. İslam Hukuku Tarihi. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004, s. 81

<sup>11</sup> سيد محمد بن الحسن الحجوى النعالبى. الفكر السامى في تاريخالفقه السلامى، الرباط، فاس: مطبعة ادارة المعارف، ج 1، 6 ص

<sup>12</sup> Antalya. Gökhan. Miras Hukuku. İstanbul: Vedat Kitapçılık, 2015, s. 16; Keskinoglu. Osman. Fıkıh tarihinde İslam hukuku. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984, s. 8

<sup>13</sup> İlmihal. Algül Hüseyin ve diğerleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, c. II, s. 246

Qurani-Kərimin “ən-Nisa” surəsinin 12-ci ayəsinin sonunda qardaşlar, anabir, ataayrı qardaşlar, 176-cı ayədəkilər isə hər iki valideyni, ya da atası eyni olan qardaşlar olaraq təfsir edilmiş və öləninin övladı olmadığı təqdirdə qardaşların miras payları açıqlanmışdır.

Məhəmməd peyğəmbərin hədislərində də varislik və miras məsələsinə toxunulmuşdur. Allah Rəsulundan nəql olunan bir hədisdə belə buyrulur: *“Bu elmi öyrənin və öyrədin. Bu elm dinin yarısıdır. Ümmətimin hər şeydən əvvəl unudacağı və tərk edəcəyi bu elm olacaq”*.<sup>14</sup>

Abdullah ibn Ömərən rəvayət olunduğuna görə, Peyğəmbər buyurmuşdur ki, bir müsəlmanın vəsiyyəət etmək istədiyi nəşə olduğu halda, vəsiyyətnaməsini yazılı şəkildə başının altına qoymadan iki gecə yatması doğru deyildir.<sup>15</sup>

Vərəsəlik sistemi çoxşaxəli və qarışıq bir sahədir, varisə nə qədər pay düşəcəyi, varisin hansı şərtlər və vəziyyətlərdə həmin paya sahib ola biləcəyi, qohumların vaciblik dərəcəsi və s. kimi mühüm məsələlər başlanğıcını Qurani-Kərimdən götürsə də, daha sonra Peyğəmbərin hədislərində və sonrakı dövrlərdə İslam hüquqçularının fətvalarında təfəsilatı ilə açıqlanır.

İslam qanunvericiliyində vərəsəlik institutu hüququn digər sahələri kimi, Allahın bəşəriyyəti nizamda saxlamaq, anarxiyanın qarşısını almaq üçün təyin etdiyi xüsusi qaydalar və özünəməxsus istisnalar sistemindən ibarətdir. İslamda vərəsəlik elminin yarısını nəslər (Qurani-Kərim və sünnə), digər yarısını da qiyas təşkil edir.<sup>16</sup>

Vərəsəlik sözü ərəbmənşəli söz olub (ورث) “v-r-s” kökündən əmələ gəlir “varis olmaq, kiminsə vəsiyyətidən almaq, miras

---

<sup>14</sup> Qısa İslam Ensiklopediyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, c. I, s. 59

<sup>15</sup> Buhari. Ebu Abdullah Muhammed ibn İsmail. Sahih-i Buhari muhataşı tecrid-i sarif və şerhi. Təcm. M.Uğur. M.Cemal Safoğlu. Ankara: Gaye Matbaacılık, 1987, c. VIII, s. 203; Müslim. Ebu'l-Hüseyn ibnu'l-Haccac. Sahih-i Müslim tərcümə və şerh. Təcm. Ahmed Davudoğlu. İstanbul: Bakoğlu Matbaası, 1983, c. VIII, s. 167; Tirmizi. Sünen-i Tirmizi tərcəməsi. Təcm. Abdullah Parlıyan. Konya: Adım Matbaacılık, 2004, c. VIII, s. 168

<sup>16</sup> عبد العزيز محمد السلمان. الكنوز المالية في الفرائض الجالية، إسكندرية: طبع على نفقة جامعة، هـ ١٣٢١، ص 3-4

qoymaq, vəsiyyəət etmək”, hətta “istehsal etmək, vermək, çağırmaq, doğmaq” mənalərini verir.<sup>17</sup> Həmin kökdən də irs (الارث) – ölüdən diriyə intiqal edilən mal,<sup>18</sup> miras (الميراث) – vərəsə, müvərris (المورث) – ölən şəxs, təvəris (التوارث) – bir-birinə varis olmaq və ya mirasın birindən o birinə keçməsi, varis (الوارث) – vərəsədə haqq və hissə sahibi kimi kəlmələr də meydana gəlir.<sup>19</sup> Miras, ərəbcə “vərisə”nin məsdərlərindən biridir. Bu söz “daimi olmaq, soyun bəzi xüsusiyyətlərini almaq, bir kimsənin ölümündən sonra onun sahib olduğu mülkə yiyələnmək” kimi mənalara gəlir və “ölənin qoyub-gətirdiyi mal-mülk” mənasında istifadə edilir.<sup>20</sup> Varis (الوارث) – ölənin valideynləri tərəfindən yaxınlarıdır ki, irsi şəri dəlil ilə sabit olan şəxslər, muris (المورث) – həqiqətən və ya hökmən ölümü bilinən, özündən sonra miras qoyan şəxs<sup>21</sup> və məvrus (الموروث) – miras isə ölənin özündən sonra qalan mal-mülk və sərvətdir. Bu 3-ü birlikdə mirasın əsaslarını əmələ gətirir.<sup>22</sup> Bundan əlavə İslam hüququnun mənbələrində daha öncə qeyd olunan sözlərlə yanaşı “fəraiz” (الفرائض) kəlməsi də istifadə olunur. “Fəraiz” sözü də ərəbmənşəli söz olub (فرض) “f-r-z” kökündən əmələ gəlir, klassik mənbələrdə feil kimi “fərz etmək, ehtimal etmək, bölmək, paylamaq, başa salmaq, borclu çıxartmaq, vacib olmaq”, isim kimi isə “paylar” mənasında işlədilmişdir.<sup>23</sup> Elə Quran-Kərimdə və Peyğəmbərin sünnəsində də bu kəlmə digər mənalara ilə yanaşı varislər üçün təyin edilən miras payları mənasında işlədilmişdir.

<sup>17</sup> Баранов. Х.К. Большой арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 2002, 2 т., стр. 881

<sup>18</sup> أحمد فهمي أبو منة. أسباب الارث و موانعه في الفقه الاسلامي، ١٩٨١-١٩٨٢، 2 ص

<sup>19</sup> Баранов. Х.К. Большой арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 2002, 2 т., стр. 881

<sup>20</sup> Camalov. Mübariz. İslam iqtisadiyyatı. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2014, s. 97

<sup>21</sup> Ayiter. Nuşin. Miras Hukuku, Ankara: Sevinç Matbaası, Hukuk Fakültesi Yayınları, N 39, III baskı, 1974, s. 6

<sup>22</sup> Yıldırım. Celal. Kaynaklarıyla İslam Fıkhı. Konya: Uysal Kitapevi, 1980, s. 217-218 ; 59, محمد الشحات الجندي. الميراث في الشريعة الإسلامية، القاهرة: دار الفكر العربي، 217-218 ص

<sup>23</sup> Баранов. Х.К. Большой арабско-русский словарь. Москва: Издательство «Русский язык», 2002, 2 т., стр. 590

Klassik İslam hüququ mənbələrində termin olaraq mirasa bir neçə tərif verilmişdir. Məsələn, miras – əvəzləmə (xilaf) vasitəsilə malın birindən o birisinə keçməsi anlamına gəlir.<sup>24</sup> Əvəzləmə vasitəsi burada malın birindən digərinə əqd yolu ilə intiqal etməsi mənasında işlədilir ki, bəzi hallarda mülkün birindən digərinə keçməsi bağlanmış əqdin yerinə yetirilməsi ilə də mümkündür. Əvəzləmə məcburi və ixtiyari ola bilər, elə məcburi əvəzləməyə miras deyilir, ixtiyari əvəzləmə vəsiyyətlə adlanır.<sup>25</sup> Miras – vəfat edənin özündən sonra qoyub-getdiyi mal və haqlara müəyyən sıra və ölçü daxilində müəyyən (bilinən) şəxs və qrupların haqq sahibi olmasını ifadə edən termdir. Bu mövzunu öyrənən elmə də miras hüququ deyilir.<sup>26</sup> İslam hüququnda miras murisin iradəsinə bağlı olmayıb, dinin hökmü ilə cəbri olaraq sabitdir. Muris həyatda ikən malını istədiyi kimi idarə edə bilər, lakin şəri mirasçılarını mirasdan məhrum edə bilməz.<sup>27</sup>

İlk növbədə bu fəsildə Vərəsəlik hüququnun rüknləri – muris, varis, miras və Vərəsəliyin şərtləri – murisin ölümü, varisin sağ olması və maneələrin olmaması bölmələri izah olunmuşdur. Vərəsəlik hüququ ilə əlaqədar hökmlərin tətbiq olunması üçün murisin, yəni miras qoyub gedənin ölmüş olması və onun ölüm anında varisin sağ olması və mirasa sahib olmağın qarşısını alan bir vəziyyətin mövcud olmaması lazımdır.<sup>28</sup> Ölənin tərəkəsi, təchiz və təkfın xərclərini çıxdıqdan, borcları müəyyən bir sıra ilə ödəndikdən və vəsiyyəti də tərəkənin üçdə birini aşmamaq şərti ilə yerinə yetirildikdən sonra

<sup>24</sup> مريم أحمد الداغستاني. المواريث في الشريعة الإسلامية على المذاهب الأربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، 4 ص

<sup>25</sup> أحمد فهمي أبو منة. أسباب الإرث و موانعه في الفقه الإسلامي، ١٩٨١-١٩٨٢، 4 ص

<sup>26</sup> Oğuzman. Kemal. Miras Hukuku. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1995, s. 54; İlmihal. Algül Hüseyin ve diğerleri. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, II cild, s. 246

<sup>27</sup> Karaman. Hayreddin. Yeni Gelişmeler Karşısında İslam hukuku. İstanbul: İza Yayıncılık. IV baskı, 2011, s. 160

<sup>28</sup> مريم أحمد الداغستاني. المواريث في الشريعة الإسلامية على المذاهب الأربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، 10 ص ؛ نصير فرير محمد روخيل. فقه المواريث والوصية في الشريعة الإسلامية، مصر: المكتبة التوفيقية، 30 ص ؛ محمد الشحات الجندي. الميراث في الشريعة الإسلامية، القاهرة: دار الفكر العربي، 68 ص

varislərinə intiqal edər.<sup>29</sup>

Yenə bu fəsildə Vərəsəlik hüququnu qazandıran səbəblər – nikah, nəşəb, vələ, beytul-mal və müqaviləli vərəsəlik araşdırılmışdır. Vərəsəyə sahib olmaq üçün bu səbəblərin olması mütləqdir. İlk üç səbəb<sup>30</sup> muris ilə varis arasında bir bağ yaradır,<sup>31</sup> bəzi məzhəblərin görüşünə görə buraya beytul-mal və müqaviləli vərəsəlik də əlavə olunur.<sup>32</sup>

Nəhayət, bu fəsildə Vərəsəliyə mane olan hallar da verilmişdir.<sup>33</sup> Kiminsə bir ölüyə varis ola bilməsi üçün onun ölüm anında həmin şəxsin varis olma şərtlərini daşması lazımdır.<sup>34</sup> Bu maneələrdən biri varsa, həmin şəxs mirasdan ona düşən hissəni ala bilməz. İslam miras hüququnda miras almağa səbəb olan maneələrə qətl (öldürmə), din fərqi, ölkə fərqi və köləlik aid edilir.<sup>35</sup>

**Dissertasiyanın II fəslı “Vərəsəlik hüququnda bölgü və paylar” adlanır.** İkinci fəsil vərəsəlik hüququnda bölgü və paylar, varislər və payları, əshabul-fəraiz, əsəbə, zəvil-ərham, mirasın hesablanması, həcb, nadir miras haqları adlı 8 bölümdən ibarətdir.

<sup>29</sup> Aydın. Mehmet Akif. Celal. Erbay və d. İslam hüququ. Trc. M.M.Camalov. Bakı: Nurlar, 2013, s. 247-249

<sup>30</sup> Aydın. Mehmet Akif. Celal. Erbay və d. İslam hüququ. Trc. M.M.Camalov. Bakı: Nurlar, 2013, s. 242-244; Joseph. Schacht. İslam hukukuna giriş. Trc. Dağ. Mehmet. Şener Abdülkadir. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyyat Fakültesi Yayınları, 1986, s. 176; محمد الشحات الجندی. الميراث في الشريعة الإسلامية، القاهرة: دار الفكر العربي، 61 ص؛ نصير فريز محمد روخيل. فقه الموارث والوصية في الشريعة الإسلامية، مصر: المكتبة التوفيقية، ص 28

<sup>31</sup> أحمد فهمي أبو منة. أسباب الارث و موانعه في الفقه الإسلامي، ١٩٨١-١٩٨٢، ص 43-44؛ مريم أحمد الداغستاني. الموارث في الشريعة الإسلامية على المذاهب الأربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، ص 8

<sup>32</sup> أحمد فهمي أبو منة. أسباب الارث و موانعه في الفقه الإسلامي، ١٩٨١-١٩٨٢، ص 149-153

<sup>33</sup> “İslam hüququ (Hənəfi məzhəbi əsasında) və Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə görə miras almağa mane olan hallar”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 20, 2013, s. 85-92

<sup>34</sup> Uzunpostalçı. Mustafa. Hukuk ve İslam hukuku. Konya: S.Ü. İlahiyyat Fakültesi, 1988, s. 98

<sup>35</sup> محمد الشحات الجندی. الميراث في الشريعة الإسلامية، القاهرة: دار الفكر العربي، ص 173؛ محمد جواد مغنية. فقه الإمام جعفر الصادق، قم: مؤسسة أنصاريان، 2003، ص 196؛ مريم أحمد الداغستاني. الموارث في الشريعة الإسلامية على المذاهب الأربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، ص 12؛

Cürçani. Seyyid Şerif Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. Şerhu'l-Feraizi's-Siraciyye. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1322, s. 9

İslam miras hüququnda mümkün olduğu ölçüdə qohumların hamısına mirasdan pay verilməsinə çalışılmışdır.<sup>36</sup> Digər tərəfdən varislərin payları ilə ailə içərisindəki məsuliyyətləri arasındakı tarazlıq da nəzərə alınmışdır. Hənəfi məzhəbinə görə, ölənün varisləri - əshabul-fəraiz, əsəbə<sup>37</sup> və zəvil-ərham<sup>38</sup> şəklində üç sinfə ayrılmışdır.<sup>39</sup>

Əshabul-fəraiz (اصحاب الفرائض) həm Qurani-Kərimdə, həm də sünnə və icma ilə təsdiq olunan, müəyyən pay sahibləri, varislərdir.<sup>40</sup> On iki fərz sahibindən üç kişi (ata, baba, anabir qardaş), yeddi qadın (qız, oğlunun qızı, bacı, ana, nənə, atabir bacı, anabir bacı) nəşəb yolu ilə, iki nəfər isə (ər və arvad) səbəb yolu ilə varis olur. Bu varislərin pay hissələri ancaq rədd ilə artıb, övl ilə azala bilər. Fərz sahibləri-varislər, bu cür sıralanırlar: ölənün arvadı/əri, anası/atası, qızı, oğlunun qızı, babası/nənəsi, bacısı və anabir qardaşı.<sup>41</sup> Bu sıralananlardan xüsusilə ilk beşi xaric, digəriləri bəzən mirasdan heç pay ala bilmirlər.

Ayələrlə təsdiq olunan bu paylar müəyyən olunsada, sabit deyil. Yuxarıda adıçəkilən qruplardakı varislərin tək və ya kiminləsə bir yerdə olmalarından asılı surətdə mirasdakı hissələri dəyişir. Dəyişən miras hissələrinin hər birinə “həl” deyilir. Fəraiz kitablarında onların hər birinin hansı hallarda nə qədər pay sahibi olacağı tək-tək

---

<sup>36</sup> İlmihal. Algül Hüseyn və digəriləri. Ankara: Türkiyə Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, II c., s. 247

<sup>37</sup> “İslam hüququnda Əsəbə varisliyi”, Dövlət və Din № 12(41), Bakı, 2015, s. 36-43

<sup>38</sup> “Hanefi mezhebindeki Zevi’l-erham sınıfının Caferi fıkhı açısından mukayeseli tahlili”, Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, 2017, s. 1-12

<sup>39</sup> Keskinoglu. Osman. Fıkıh tarihinde İslam hukuku. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984, s. 254

<sup>40</sup> مريم أحمد الداغستاني. المواريث في الشريعة الإسلامية على المذاهب الأربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، 22 ص

<sup>41</sup> أحمد فهمي أبو منة. أسباب الارث و موانعه في الفقه الإسلامي، ١٩٨١-١٩٨٢، 50-83 ص

sayılır və bu halların cəmi qırxa çatır.<sup>42</sup> Buna da 40 hal deyilir.<sup>43</sup>

İslam hüququnda əsəbə (العصبة) adı verilən varis qrupuna mirasdakı payı barədə Qurani-Kərimdə və sünnədə məlumat olmayan, lakin müəyyən pay sahibi varislər öz haqlarını aldıqdan sonra yerdə qalan mirasın hamısını alan qohumlar daxildir. Əsəbə yolu ilə varisliyin dəlili İbn Abbasın Peyğəmbərə nəql etdiyi *“Pay sahiblərinə paylarını verin, yerdə qalan ən yaxın kişininindir”* hədisidir.<sup>44</sup>

Əshabul-fəraiz və əsəbə sinfinə aid olmayan və payları əvvəlcədən bilinməyən<sup>45</sup> varislər zəvil-ərham (ذوي الارحام) qrupuna daxildir. Ərəb dilində (زو) “zu” sahib, (رحم) “rəhm” və ya (رحيم) “rəhim” nəşəb bağı deməkdir, sözün təki zu-rəhmdir və rəhm yolu (qan bağı) ilə yaxın olan qohumları əhatə edir. İslam vərəsəlik hüququnda termin olaraq zəvil-ərham muris ilə aralarında qadın keçən varislərə deyilir. Murisin qız övladları, bacılarının və ya qardaşlarının qız övladları, fasid baba və nənələri, dayı və xalaları kimi. Ölənin əshabul-fəraizdən və ya əsəbədən qohumları olmadıqda zəvil-ərhamdan ona yaxın olanların hansı şərtlərlə varis ola biləcəkləri müctəhidlər arasında ixtilaflıdır. Əbu Həniyəyə görə, zəvil-ərham varis ola bilər, bunun dəlili Kitab və sünnədir.

Bu fəsildə varislərin payları müəyyən edildikdən sonra mirasın hesablanma qaydaları müxtəlif ixtiyari məsələlər qurularaq onların üzərində aydın şəkildə nümunələrlə pay bölgüsü aparılmışdır. Bu bölümdə mirasın varislər arasında bölüşdürülməsi nəzəri nümunələr

---

<sup>42</sup> Aktan. Hamza. Mukayeseli İslam Miras Hukuku. İstanbul: İşaret Yayınları, 1991, s. 87-89; Ayiter. Nuşin. Miras Hukuku, Ankara: Sevinç Matbaası, Hukuk Fakültesi Yayınları, N 39, III baskı, 1974, s. 331-332; Cürcani. Seyyid Şerif Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed. Şerhu'l-Feraizi's-Siraciyye. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1322, s. 24; Şaban. Zekiyüddin. İslam Hukuk İlminin Esasları. Ankara: TDV Yayınları, 1990, s. 273-274; Keskinoglu. Osman. Fıkıh tarihinde İslam hukuku. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984, s. 255

<sup>43</sup> “İslam vərəsəlik hüququnda 40 hal”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 22, 2014, s. 107-113

<sup>44</sup> Karaman. Hayreddin. Anahatlarıyla İslam Hukuku. İstanbul: Ensar Neşriyyatı, 2007, 3 c., s. 403

<sup>45</sup> Aktan. Hamza. İslam Miras Hukuku. İstanbul: İşaret Yayınları, Bilimsel Araştırmalar Dizisi, 1991, I baskı, s. 88

və praktik məsələlər üzərində izah olunmuşdur.

Bundan əlavə vərəsəliyin vacib məsələlərindən hesab olunan həcb mövzusunə də bu fəsilə də aydınlıq gətirilmişdir. Həcb (الحجب) – varislər arasında birinin olması ilə digərinin ya heç miras almaması, ya da bir hissəsini almasıdır.

**Dissertasiyanın “İslam vərəsəlik hüququnda ixtilafli məsələlər və tənqidlər” adlanan III fəslə ixtilafli məsələlər,**<sup>46</sup> vərəsəlik hüququnda qadın-kişi paylarının fərqli olması, bəzi qərb şərqşünasların miras bölgüsünə cəbri tənqidlər, baba mirası, vacib vəsiyyətlə adlı beş bölümdən ibarətdir.

İxtilafli məsələlərdən biri İslamda kişilərin qadınlardan üstün tutulması, qadın-kişi bərabərsizliyinin mövcud olduğu iddiası irəli sürülür və bu miras bölgüsündə qadına bir, kişiyyə iki hissə verilməsilə izah olunur.<sup>47</sup> Həqiqət isə budur ki, qadına bir, kişiyyə iki hissə verilməsinin kişini qadınlardan üstün tutmaqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Əksinə, İslam Cahiliyyə dövründə özlərinə zülm görənlər və haqları əlindən alınan kiçik uşaqlara və qadınlara mirasdan pay verərək mühafizəsi altına almışdır. Mirasdan qadına kişinin alacağı payın yarısı qədər verilməsi qadının varis kimi sahib ola biləcəyi bütün vəziyyətləri üçün deyil, sadəcə, qadının ana-atanın övladı olaraq qardaşı ilə birlikdə varis olması halındadır. Yoxsa ki, qadına kişinin mirasdakı hissələrinin yarısının verilməsinin hər vəziyyətdə keçərli, ümumi bir qaydanın olmadığı məlumdur. Buna görə də qadına kişiyyə verilən payın yarısı qədər verilməsi varis kimi qadının vəziyyəti nə olursa-olsun tək bir hökm olduğunu iddia etmək doğru deyildir. Murisin sadəcə qız övladları ikidən çoxdursa o zaman mirasın 2/3-si onların olur. Əgər murisin bir qızı varsa o zaman mirasın yarısını ala

---

<sup>46</sup> “İslam vərəsəlik hüququnda ixtilafli məsələlər”, İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 26, Bakı, 2016, s. 185-197

<sup>47</sup> “İslam qanunları qarşısında qadın və kişi arasındakı fərqlər”, akad. V.M. Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın Aktual Problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, Bakı, 2012, s. 364-365; “İslam miras hüququnda qadınla kişinin paylarının fərqli olmasına bir təhlil” Azərbaycan Şərqşünaslıq Elminin İnkişaf yolları akad. V.M. Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı, 2013, s. 793-795

bilir (“ən-Nisa” 4/11). Valideynlərin övladı ölsə və onun övladları qalsa, o zaman valideynlərinin hər birinə 1/6 hissə verilər, yəni ana və ataya düşən pay eynidir, bərabərdir. Əgər murisin övladı qalmayıbsa, anasına 1/3 hissə düşür. Əgər ölən qardaşları varsa, anasına 1/6 hissə düşür (“ən-Nisa” 4/11). Mərhum ər övladsız qalan arvadına mirasın 1/4-ni qoyar. Əgər murisin övladı varsa arvadı 1/8 hissə alır (“ən-Nisa” 4/12).

İslamda miras şəxslərin ehtiyac və məsuliyyətlərinə görə bölünür. Ana, arvad, qız və ya bacının dolanışığı özünə aid olmayıb, oğul, ər, ata və ya qardaşının məsuliyyəti altındadır. Qadın özü xaricində başqalarının dolanışığını təmin etməkdə də mükəlləf deyildir. Kişi ailəsinin rəsmi himayədarı və bütün üzvlərindən məsuldur. Buradan aydın olur ki, “Nəmət məsuliyyətə görədir” qaydasına uyğun olaraq, qadınların (arvad, ana, bacı, qız) nəfəqəsini təmin etməkdə məsul olan kişiylə belə bir məsuliyyəti olmayan qadın payının iki misli pay verilmişdir. Qadın öz mülkünü istədiyi kimi xərcləmək haqqına sahibdir. Qadın varlı olsa belə, ailənin məsrəflərinə qatılmaq məcburiyyətində deyildir.<sup>48</sup> Əgər qadın ilə kişiylə bərabər pay verilsə, kişi ailənin dolanışığını təmin etdiyinə, qadının isə belə bir məsuliyyəti olmadığına görə tarazlıq kişinin əleyhinə pozulmuş olur ki, bu da kişiylə qarşı haqsızlıq deməkdir. Qadın subaydırsa, baxmaqla mükəlləf olan heç kimi yoxdur. Evləndiyi vaxt nəfəqə yükü də yoxdur, ərindən mehriyyə və nəfəqə alacaq, ənənəyə uyğun olaraq qızıl və s. əşyalar kimi hədiyyələrə sahib olacaq. Kişi isə atasından aldığı mirası evlilik məsrəflərinə, mehriyyə və ailəsinin nəfəqəsinə xərcləyəcək.<sup>49</sup> Əgər subay bacısı varsa, ona kömək etmək məcburiyyətindədir.

Sonda belə nəticəyə gəlmək olar ki, qadın kişinin alacağı payın yarısını almır, paylar qadının mirasda ortaqlıq olduğu şəxslərə görə dəyişir.

Övl və Rədd yolu ilə miras bölgüsündə payların az və ya çox

---

<sup>48</sup> Özcan. Ruhi. İslam Hukukunda Hısımlıq Nafakası. İzmir: Çağlayan Yayınları, 1996, s. 68-84; Keskinoglu. Osman. Fıkıh tarihinde İslam hukuku. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1984, s. 229

<sup>49</sup> Сюкияйнен. Леонид Рудольфович. Ислам и права человека в диалоге культур и религий. Москва: Садр, 2014, стр. 77

çıxması, bəzi varislərə paylardan çatmaması, miras ayələrinə qeyd olunan payların hesabsız müəyyən edilməsi kimi məsələlər bir çox Qərb şərqşünasların əsas tənqid hədəflərinə çevrilmişdir. Onlar bunu Qurandakı riyazi səhv və ya Quranın cəbri xətası adlandırırlar. Qeyd etmək lazımdır ki, ortaya qoyulan və problem kimi qələmə verilən tənqid mövzusu İslamın ilk dövrlərindən məlumdur, məqsəd aydındır, çıxış yolu var. Bəzi hallarda paylar ayələrdəki hesabla bölməyə çalışdığımız zaman mirasda mal-mülk çatmır, surət məxrəcdən çox çıxır. Bu vəziyyətdən çıxış yolu surətlərin cəminin məxrəc olaraq qəbul edilməsidir və çox keçmiş zamanlardan məlum olan bu hesablama üsuluna “övl” deyilir, yəni miras hüququnda hissələrin cəmi məxrəcdən çoxdursa, məxrəc hissələr toplamı qəbul edilərək məsələ həll olunur. Övl kitab və sünnədə qeyd olunmamışdır. Övl miras hüququna səhabələr tərəfindən əlavə edilmiş ictihadi bir mövzudur. Övlün dəlili sünnə olan qiyasın nümunəsidir. Murisin əshabul-fəraizdən olan yaxınları öz paylarını aldıqdan sonra qalan malı alacaq əsəbə mövcud olmadığı təqdirdə, yenə həmin o malı paylarına görə fərz sahiblərinə verməyə “rədd” deyilir.<sup>50</sup> Rədd ilə fərz sahiblərinin payları artır, bundan əlavə payların cəmi məsələnin məxrəcindən az olur. Rədd ancaq nəsəb səbəbi ilə fərz sahiblərinin haqqıdır və ona görə də əshabur-rəddə əshabul-fəraiz olaraq sayılan ər-arvadın xaricindəki varislər aid olunur. Bu həll üsullarının bir qismi hədislərə, bir qismi də ictihada əsaslanır.

Müasir dövrdə İslam vərəsəlik hüququnun ən bariz problemi olaraq bilinən, muris öldükdə həyatda olmayan övladının uşaqlarına mirasdan payın düşməməsinin səbəb və hikmətləri məşhur olan bir məsələdir. Atası babasından əvvəl ölmüş bir uşağın (oğlunun oğlu) babası (atasının atası) vəfat etdikdə, babanın digər oğulları (həmin nəvənin əmiləri) varsa, bunlar murisə nəvəsindən daha yaxın olduqları üçün birincilik sırasına görə varis olur və nəvə varislikdən məhrum olur. Məhz bu nəvəyə “baba yetimi” deyilir.

Klassik fiqh kitablarında həm istilah, həm də bir problem olaraq aydın şəkildə yer verilməyən bu məsələyə oğlun meydana çıxması ilə oğlun oğlunu, doğma əminin ortaya çıxması ilə doğma əmioğlunu,

---

<sup>50</sup> Yıldırım. Celal. Kaynaklarıyla İslam Fıkhı. Konya: Uysal Kitapevi, 1980, s. 236

doğma qardaşın ortaya çıxması ilə doğma qardaşoğlunu həcb etməsi şəklində toxunulur.<sup>51</sup> Varis olmayan qohum-əqrəbada “Həcb olunduqlarına görə varis ola bilməyən qohumlar” şəklində toxunularaq bəzi alimlərin fikrinə görə, onlara vəsiyyətin vacib olmasının qəbul edildiyi bildirilir.<sup>52</sup>

XX əsrin ikinci yarısından sonra baba mirası İslam hüquqçularının əksəriyyəti bir problem olaraq görülməyə başlamış və bunu İslam ölkələrində qanuniləşdirməklə yanaşı miras hüququnda da bu məsələ “vacib vəsiyyət” və “xələfiyyət” əsasında tənzimlənmişdir.<sup>53</sup>

Bəzi İslam ölkələrində baba mirası məsələsinin vacib vəsiyyət əsasında həlli ilə bağlı tabiun alimlərin görüşlərindən qaynaqlanaraq “əl-Bəqərə” surəsinin 180-ci ayəsindəki vəsiyyət etmə əmrinin varis olmayan qohumlar üçün keçərliliyinin mənsux olmadığı şəklində düzəlişlər edilmişdir.<sup>54</sup> Vəsiyyət ayəsinin (“əl-Bəqərə”, 180) nazil olmasından sonra murisin özündən sonra qoyduğu mülkdən ana-ata və yaxınlarına veriləcək payların açıqlandığı miras ayələri (“ən-Nisa”, 7, 11-12, 176) nazil oldu. Nəticədə, həm vəsiyyət, həm də miras ayələri ortaq bəzi şəxsləri kənarda qoydu, digər şəxslərin isə həm miras, həm də vəsiyyət yolu ilə pay almaları mümkün oldu. Bu vəziyyət, sadəcə, miras yolu ilə haqq alacaqlarının əleyhinə bir haqsızlıq ortaya çıxardı. Məhz buna görə iki ayə arasında haqsızlığı ortadan qaldıracaq bir əlaqənin qurulması lazım idi. Bunun üçün

محمد بن احمد بن ابي سهل ابو بكر السرخسي . كتاب المبسوط ، مصر: مطبعة السعادة، 1906، ج 29 ، ص 141

أبو محمد موفق الدين عبد الله بن أحمد ابن قدامة، المغني، الرياض: دار عالم اكتب للطباعة و النشر و التوزيع، 1992، ج 9، ص 12، ص 63؛ أحمد بن علي الرازي الجصاص، أحكام القرآن، بيروت: مطبعة الاوقاف الاسلامية في دار الخلافة العلمية العالية، 1917، ج 2، ص 84-85

محمد بن احمد بن ابي سهل ابو بكر السرخسي . كتاب المبسوط ، مصر: مطبعة السعادة، 1906، ج 17، ص 142؛ أبو يعلى محمد بن الحسين بن محمد بن الفراء، كتاب التمام، الرياض، دار العاصمة، 1994، ج 9، ص 314

<sup>53</sup> “İslam vərəsəlik hüququnda Xələfiyyət”, Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2017 s. 183-184

<sup>54</sup> مريم أحمد الداغستاني. المواريث في الشريعة الاسلامية على المذاهب الاربعة و العمل عليه في المحاكم المصرية، القاهرة، ٢٠٠١م، ص 144؛ مجدى فتحى السيد. جدول المواريث، طنطا: دار الصحابة للتراث، ١٩٩٠م، ج 2، ص 455-456

murisin (mirasdan haqq alanların xaricindəki şəxslər adına) edəcəyi vəsiyyət, malın 1/3-i ilə məhdudlaşdırıldı.

**Nəticə** “İslamda vərəsəlik hüququ (Hənəfi məzhəbi əsasında)” mövzusunda aparılmış tədqiqat aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. “Vərəsəlik” sözü ərəbmənşəli olub (ورث) kökündən törəmiş bir məsdərdir, həmin kökdən “irs, miras, müvərris, təvarüs, varis, vərəsə” və s. kimi kəlmələrin əmələ gəldiyi, həmçinin vərəsəlik hüququnda “fəraiz” və “tərəkə” kimi kəlmələrdən də istidafə olunduğu tədqiq olunmuşdur.

2. İslamda vərəsəlik hüququnun yaranma tarixinin h. III (m. 625-ci) ilə aid edilməsi, mənbələrinin Qurani-Kərim, Peyğəmbərin sünnəsi və icma olduğu müəyyən edilmiş və vərəsəlik hüququnu öyrənmənin əhəmiyyəti Peyğəmbərdən nəql olunan hədislər vasitəsilə geniş şəkildə araşdırılmışdır.

3. Həmçinin, varis olmaq üçün mövcud olan rüknlər – muris, varis və miras; səbəblər – nikah, nəsəb, vələ, beytul-mal və müqaviləli vərəsəlik; şərtlər – murisin ölümü, varisin sağ olması və maneələrin olmaması; onu almağa mane olan hallar – qətl, din fərqi, ölkə fərqi, köləlik və s. arıdcıl şəkildə tədqiq olunmuşdur.

4. Vərəsədən aldıqları paylara görə varislər əshabul-fəraiz, əsəbə və zəvil-ərham qruplarına bölünmüş və bu varis qruplarının kimlərdən ibarət olduğu müəyyən edilmişdir.

5. Vərəsəlik hüququnda mövcud olan bütün varislər hənəfi məzhəbinin üstünlük dərəcəsinə görə nizamlanmış, varislər arasında miras bölgüsündə ilk öncə üstünlüyün əshabul-fəraizə, daha sonra əsəbəyə və nəhayət zəvil-ərhamə verilməsi təsbit olunmuşdur.

6. Varislərin payları nəzəri məsələlər qurularaq izahlı şəkildə və xüsusi qaydalarla hesablanmışdır.

7. Daha asan başa düşülməsi üçün varis qrupları və onların müəyyən edilən payları cədvəllər şəklində verilmişdir. Bu cədvəllər varislərin alacağı paylara, cinsiyyətə, murisə yaxınlıq dərəcəsinə və mirasdan kim tərəfindən məhcub olmasına görə hazırlanmışdır.

8. İslam vərəsəlik hüququnda mövcud olan istisnalar – əsirin mirası, əl-müqərru ləh min ən-nəsəbi aləl-ğeyr, hünsa, musa ləh bima zadə aləs-sülüs məsələləri sistemləşdirilərək araşdırılmışdır.

9. Qərb şərqşünaslarının Qurandakı miras bölgüsünün düzgün olmadığına dair irəli sürdükləri iddiaların əsassız olduğu təhlil edilmişdir.

10. Tənqid obyektlərindən olan rədd və övl məsələlərinin həll üsulları cədvəl şəklində nümunələrlə təsvir edilmiş və Qurandakı hesablama metoduna zidd olmadığı müəyyən edilmişdir.

11. İxtilafli məsələlərdən olan babanın mirası ilə yaranan problemlər araşdırılmış və onun həll yolları aydın şəkildə izah olunmuşdur. Həmin üsulların Qurani-Kərimə zidd olmadığı sübut edilmişdir.

12. Vərəsəlik hüququnda gender bərabərsizliyi iddiası da ətraflı şəkildə araşdırılmış, əsassız olduğu sübut olunmuşdur. Ər-arvad arasında ədalətli pay bölgüsünün ailədəki məsuliyyətlərinə görə aparıldığı izah olunmuşdur.

**Dissertasiyanın əsas müddəaları doktorantın aşağıdakı məqalələrində öz əksini tapmışdır:**

- 1) “İslam qanunları qarşısında qadın və kişi arasındakı fərqlər”, akad.V.M. Məmmədəliyevin 70 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın Aktual Problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransı, Bakı, 2012, s. 364-365
- 2) “İslam hüququ (Hənəfi məzhəbi əsasında) və Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyinə görə miras almağa mane olan hallar”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 20, 2013, s. 85-92
- 3) “İslam hüququnda və Azərbaycan Qanunvericiliyində vərəsəlik və onu öyrənmənin əhəmiyyəti”, Doktorantların və Gənc Tədqiqatçıların XVIII Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2013, s. 291-294
- 4) “İslam miras hüququnda qadınla kişinin paylarının fərqli olmasına bir təhlil” Azərbaycan Şərqşünaslıq Elminin İnkişaf yolları akad.V.M. Məmmədəliyevin anadan olmasının 70 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı, 2013, s. 793-795

- 5) “İslam vərəsəlik hüququnda 40 hal”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 22, 2014, s. 107-113
- 6) “Vərəsəlik hüququnun tarixi barədə”, Dövlət və Din № 8(37), Bakı, 2015, s. 24-29
- 7) “İslam hüququnda Əsəbə varisliyi”, Dövlət və Din № 12(41), Bakı, 2015, s. 36-43
- 8) “Əhli sünnə və imamıyyə məzhəbinə görə qızın övladlarının varisliyi”, İlahiyyat fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 24, 2015, s. 139-145
- 9) “Наследственное право в Авраамических религиях”, Актуальные проблемы философии и социологии Научно-практический журнал. Выпуск № 14, Украина, 2016, стр. 74-77
- 10) “İslam vərəsəlik hüququnda ixtilafli məsələlər”, İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi № 26, Bakı, 2016, s. 185-197
- 11) “Hanefi mezhebindeki Zevi'l-erham sınıfının Caferi fikhı açısından mukayeseli tahlili”, Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, 2017, s. 1-12
- 12) “İslam vərəsəlik hüququnda Xələfiyyət”, Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünaslıq fakültəsinin 95 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərqşünaslığın aktual problemləri” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının Materialları, Bakı, 2017 s. 183-184
- 13) “Концепция права в Авраамических религиях” (Məqalə) Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu, Din Araşdırmaları Jurnalı № 1, Bakı, 2018, s. 129-142

Dissertasiyanın müdafiəsi “08” iyun 2021-ci il tarixində saat 12:00-da Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən BFD 4.03–Birdəfəlik Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1141, Bakı şəhəri, Əhməd Cəmil küçəsi 41 A. Azərbaycan İlahiyyat İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan İlahiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat “08” may 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.05.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 39309

Tiraj: 100